

Josef Tvrđý
Logika
(Praha 1937, s. 196-199)

Účelnost. Pravý *pojmem účelu* znamená stav vědomí, který je charakterizován představou cíle spojenou s představou prostředků vedoucích k jeho uskutečnění. Zde je pojem účelnosti přesný a jasný a nikdo nepochybuje, že jsou děje determinované účelem. Ale *účelový čili teleologický determinismus* je omezen jen na určité děje a tyto determinované děje lze jen jednotlivě získat na základě zkušenosti. Nějakého všeobecného principu účelnosti, jako je princip kauzální, není. Máme-li ovšem zařadit teleologický determinismus, můžeme jej zařadit jedině do *strukturálního determinismu*, a to do strukturálního determinismu, v němž má značný význam strukturální centrum. Teleologický determinismus je pak jen jeho zvláštní odrůdou.

Pojem účelu může být také chápán *metafyzicky* a základy tohoto chápání podal *Aristoteles*, neboť čítá jej mezi známé čtyři druhy příčin, avšak *příčina účelová* (*causa finalis*), jsouc konečným cílem každého dění a každého pohybu (*entelecheia*), je vlastně ze všech příčin nejdůležitější a je tedy vlastní příčinou. U Aristotela nalzáme úplné *smíšení příčiny s účelem* a z tohoto pomíšení vznikla jeho fyzika, která byla dlouhou dobu překážkou vědeckého pokroku v dalším vývoji vědeckého myšlení. Moderní fyzika mohla se postavit jedině na pravé vědecké stanovisko, když odmítla tuto metafyziku a s ní odmítla hledat příčin účelových. Z moderních filozofů zvláště *Descartes* zúctoval velmi důkladně s finalismem (míšením příčiny a účelu) a měl odvalu vyloučit dokonce pojem účelu jako vysvětlovacího principu z biologie. Avšak kdežto ve fyzice úplně ovládl směr kauzální a tím i fyzika kvantitativní, kterou neodstraní ani ojedinělý pokus Duhemův o kvalitativní fyziku Aristotelovu, v biologii stále se objevují od doby Paracelsovy pokusy o *vitalismus* (který vlastně znamená biologický finalismus) a i v moderní době obnovuje také vynikající filozof *Hans Driesch* aristotelovskou formulaci vitalismus i s jeho pojmem entelechie, který vlastně znamená metafyzickou příčinu účelovou. Současně však pod vlivem značného rozvoje fyziky a chemie byl vitalismus stále nucen upouštět od finalistického vysvětlování životních jevů a připouštět, že se dají kauzálně vysvětlovat i takové jevy, které dříve považoval za kauzálně nevysvětlitelné (organické sloučeniny aj.). Tak nezbylo vitalismu nežli konstatovat jen zvláštní *vitální* strukturu, kterou kauzalita nevysvětluje a pro kterou vyžaduje Driesch metafyzický pojem entelechie jakožto účelovou příčinu. Avšak strukturální determinismus, kterého nelze vysvětlit kauzálně, není jen omezen na život, nýbrž sahá i do říše anorganické a duševní a má svůj základ v pojmu celistvosti, který lze uplatnit ve všech třech říších.

Účelová příčina byla také považována za důležitý vysvětlovací princip v metafyzicko-idealistické psychologii a v duchovědách. Tak např. *William McDougall* (*Outline of psychology*, 1923, př. též do češtiny) považuje všechny jevy duševní za účelné a účelnost vůbec za základní kategorii psychologie. Tedy nespokojuje se s účelností jevů našeho úmyslného jednání, nesoucího nepochybný její charakter, ale přenáší ji i na jiné jevy, jako jsou instinkty, vášně apod., u nichž účelovost i v přeneseném slova smyslu je velmi pochybná. Mnohem lépe vykládá moderní psychologie celistvosti tyto jevy na základě strukturálního determinismu, jehož odrůdou je účelovost. A je to tím důležitější, že tento strukturální determinismus nevyklučuje příčinného vysvětlování a nestaví se k němu v protiklad, naopak svým překonáváním dualismu těla a ducha na základě pojmu

celistvosti (i hmotné i duševní součástky mohou tvořit týž celek) mu dává lepší základnu.

U nás *Karel Engliš* ve své knize *Teleologie jako forma vědeckého poznání* (1930) buduje teleologii v tradicích německého novokantovství a klade ji v protiklad ke kauzalitě v národním hospodářství. Je jisté, že pokud má národní hospodářství základ v úmyslném chtění a jednání lidském, má teleologický výklad v něm náležité místo. Ale klást jej v protiklad k výkladu kauzálnímu a vylučovat kauzální vysvětlování z národního hospodářství je podobnou metodologickou umělou konstrukcí jako Windelbandova idiografická metoda historická. Je naprosto pochybné, že by hospodářské jevy měly základ jen v úmyslném účelném jednání (které ani nepřihlíží k jevům, jež Wundt nazval heterogonií účelů, tj. když původní účel se ztratí a činnost zcela neúčelně pokračuje dále) a nikoli i v ostatních našich tendencích, podle kterých jednáme, aniž si toho jsme vědomi, a to zvláště v hospodářství. Dále hospodářské jevy netvoří jen chtěných struktur, ale vznikají hospodářské struktury vlivem poměrů společenských, a ty pak nelze všecky účelně vysvětlovat.

Engliš hledá noetický základ teleologie v Kantově noetice apriorních forem a teleologie je mu tedy zvláštní *formou nazírání*. Tento termín není vhodný, neboť by se měla spíše nazvat *formou myšlení* neboli *kategorií*. A tu Kant byl mnohem opatrnější, neboť nenazval ji ani formou myšlení (nazírání), poněvadž teleologie nemá charakteru univerzálního jako forma kauzální. U Kanta je to jen subjektivní forma naší soudnosti a postupovat můžeme podle jejího principu jen, jako by měl platnost. Účelnost podle Kanta je tedy jen *regulativním* (metodickým) principem a *nikoli konstitutivním* principem našeho myšlení, jak Engliš v přečeňování metody předpokládá. Kant si byl vědom, že prohlášení teleologie kategorií a konstitutivním principem vede přímo do metafyziky, a to dosti jednoduché, a nechtěl do noetiky přece jen tak zavádět takovou metafyziku. Engliš těchto skrupulí nemá a přiznává zjevně metafyzické pozadí této metody.

Metafyzické teorie účelnosti nemohou se zbavit Aristotelova názoru a považují vždy účelnost za jiný druh kauzality, který se s obvyklou kauzalitou vylučuje. Tohoto názoru nelze srovnat s pojmem příčinnosti, jak k němu dospěla moderní věda i logika, neboť má svůj původ v antropomorfní představě technologické. Od přesného pojmu příčinnosti se liší teleologie tím, že klade příčinu do budoucnosti, přítomnost je tedy determinována budoucností, kdežto při přesném pojmu příčinnosti příčina vždy předchází účinu a tedy přítomnost je determinována minulostí. Tento teleologický názor, který se zdá, jak praví Goblot, ze stanoviska kauzálního determinismu absurdním, dá se jedině pochopit ze stanoviska strukturálního determinismu na základě pojmu *celistvosti*, neboť jedině pojem celku, který není závislý na časovém sledu, může způsobit, že děje nynější mohou být determinovány ději, které se objeví teprve v budoucnosti. Není to však determinace příčinná, nýbrž čistě strukturální. Proto také výklad teleologický, má-li tendence čistě vědecké a nemá-li být projevem nějaké metafyzické hypotézy ad hoc, nemůže být protikladem příčinného vysvětlení a vylučovat se s ním.

Metoda teleologická. Metody teleologické užíváme ve vědě všude, kde jde o úmyslnou volbu prostředků k dosažení určitého cíle. Její uplatňování děje se na základě indukce a musí být zdůvodněno. Nejnápadnější její uplatňování děje se v psychologii a v duchovědách vůbec, ale všude tam, kde jde o úmyslné lidské chtění. Důležitý úkol má v historii a děje se obyčejně podle metody tzv. vžití neboli vcítění, avšak tato metoda náležející mezi metody intuice má jen tehdy hodnotu vědeckou, je-li to vlastně řádně zdůvodněná indukce. Nic tak snadno

všude nevkládáme jako své vlastní účely do druhých osob. Proto je velmi těžko přenášet teleologickou metodu mimo úmyslné jednání lidské a vykládat jí druhé jevy. Již v psychologii zvířat je to obtížné a teprve obtížné je to při výkladu organismů vůbec, jak to činí vitalismus. Správnější nežli metoda teleologická je přesný strukturální popis a konstrukce celistvosti. Tím nesprávnější je pak vkládání účelu do dějů anorganických; tu je jen subjektivní osobní pomůckou badatelovou a nemůže mít nijaké logické hodnoty. Nesmíme však každé objevení strukturálního determinismu nazývat účelností. Jestliže, jak uvádí *A. Dratková* (Heuristické předpoklady fyzikálního bádání, 1934), v Bohrově modelu atomu podle věty o energii počiná elektron svítit s určitou frekvencí již v okamžiku, když se začne vzdalovat od své dráhy kvantové, a je-li tato frekvence určena nejen hladinou, z níž elektron vychází, ale i hladinou, na niž konečně přejde, pak tu rozhodně nelze mluvit o finalitě, přes to, že jev je určen nejen počátečním, ale i konečným stavem, nýbrž je to strukturální determinismus.

K míšení účelnosti a příčinnosti neobyčejně přispěl *Vaihingerův* pojem *fikce* (*Philosophie des Als Ob*, 1911). Vaihinger činí sice rozdíl mezi hypotézou a fikcí, hypotéza může být skutečností verifikována, kdežto fikce nikoli. Přesto však pojem fikce historicky souvisí s pojmem nepravdivé hypotézy, o níž jsme se zmínili dříve. Fikce je totiž pojem neverifikovatelný, plný sporů, který má jedině biologický účel podporovat nás v boji o život, jež vedeme poznáním se skutečností. Fikce je tedy pojem, jehož ve svém myšlení úspěšně užíváme, a přece o něm víme, že neodpovídá skutečnosti. Užíváme ho tedy, *jako by (als ob)* vyjadřoval skutečnost. Podle příkladů *Vaihingerových*, jako atom, základní kategorie myšlení aj., vidět, že z našeho stanoviska jsou to vlastně hypotézy, které nutno verifikovat, a fikcí se stávají tehdy, nejsou-li verifikovány. Z logického hlediska jsou to tedy jen subjektivní hypotézy a velmi se hodily metafyzikům a noetikům, kteří chtěli přivést k platnosti určité pojmy bez logického zdůvodnění. Jak je taková fikce nesprávná, je vidět např. u vědeckého pojmu atomu, kde se moderní fyzika nespokojila s názorem, že atom je fikcí, nýbrž právě od doby objevení se pojmu fikce vzniká nový vývoj mikrofyziky, kde věda hledí naopak pojem atomu opravit a přiblížit ke skutečnosti. Rovněž tak moderní matematika infinitezimální opouští hrubé fikce z dřívější doby (pojmy, které trpí vnitřními spory, jako je pojem nekonečna malého) a vracejíc se k řeckému stanovisku hledí podat definice pojmů infinitezimální matematiky, které by byly logicky přesné a neměly by vnitřních sporů.

V teleologii se zavádí pojem fikce, aby se mohlo užívat teleologie tam, kde se jí užívá vlastně nepřesně, jako při výkladu všech organismů. Tak také u nás *Vladimír Tardý* (*Teleologie lidského chtění*, 1934), který nemohá přijmout Englišovu noetiku hledí aspoň zachránit jeho teleologii pomocí pojmu fikce. Ježto považujeme pojem indiferentní hypotézy a fikce za logicky nesprávný, odporující hlavní zásadě logické o dostatečném důvodu, nemůžeme uznat rozšíření teleologie pomocí pojmu fikce, neboť brání přesnému a správnému strukturálnímu chápání předmětů a dějů.